

УДК 811.161.2 (092) Л. Т. Масенко

ЖІНКА, ЯКА ТРИМАЄ РУКУ НА ПУЛЬСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пилип СЕЛІГЕЙ,

старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Стаття висвітлює біографію та науковий доробок Лариси Масенко – визначного українського мовознавця, доктора філологічних наук, професора. Проаналізовано основні засади її соціолінгвістичної концепції, схарактеризовано вплив її ідей на мовну політику в сучасній Україні.

Ключові слова: Лариса Масенко, українська мова, соціолінгвістика, мовна політика.

THE WOMAN WHO FEELS THE HEARTBEAT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Pylip SELIHEY,

Senior researcher of the O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the NAS of Ukraine

The paper covers the biography and academic achievements of Larysa Masenko – a prominent Ukrainian linguist, doctor of philology, professor. It analyzes the fundamentals of her sociolinguistic conception, and characterizes the influence of her ideas on the language policy in modern Ukraine.

Key words: L.T. Masenko, Ukrainian language, sociolinguistics, language policy.

Ларису Терентіївну Масенко читачі «Дивослова» знають і як члена редколегії, і як одну з найактивніших авторок. Відтоді, як уперше опубліковано її розвідку «Слово в поезії Івана Драча» (1987), на сторінках часопису з'явилося понад 20 її блискучих статей. Темі найрізноманітніші: це і мова красного письменства, й історія літературної мови, і роль видатних особистостей у розвитку культури, і вихід фундаментальних мовознавчих праць. Проте головна проблематика її публікацій, звісно ж, соціолінгвістична – мовна політика, мовні контакти, мовно-культурна ситуація, двомовність, сучасне розмовне мовлення.

Нині філологічна громадськість відзначає світлий ювілей Лариси Терентіївни. А це добра нагода розповісти про життєвий шлях і доробок ювілярки, спробувати з'ясувати, наскільки її науково-громадська діяльність вплинула на поліпшення мовної ситуації в Україні.

Не останню роль у сформуванні особистості майбутньої дослідниці відіграло те культурне середовище, в якому їй пощастило зростати. Донька поета Тереня Масенка, вона провела дитинство у славетному будинку письменників Роліт, що в Києві на вулиці Б. Хмельницького, 68. Сестрою матері була Лариса Скрипник – відома словникарка, знавчиня української фразеології й антропонімії. Саме вона заохотила племінницю вступити після школи на українське відділення філфаку Київського університету ім. Тараса Шевченка. Найяскравіше враження студентських років – лекції з української мови професора Іллі Кучеренка. Він, за спогадами Лариси Терентіївни, вчив студентів не вірити сліпо тому, що написано в книжках: «Бу-

Лариса Масенко

вають викладачі, які кажуть, що написано в підручнику – то істина в останній інстанції, а він нас привчив критично дивитися на ту ж граматику, а це означає критично дивитися й на інші речі» [6].

На п'ятому курсі в пошуках керівника дипломної роботи Л. Масенко завітала до академічного Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. У відділі історії мови саме звільнилося місце старшого лаборанта, і дипломниця попросила зарахувати її на цю посаду. Тут їй пощастило працювати в одній кімнаті з такими корифеями, як Анатолій Непокупний, Олексій Стрижак, Василь Німчук,

Ірина Железняк. Щоденне спілкування з колегами пробудило в дівчини глибші зацікавлення мовознавчою наукою і стало, по суті, другою вищою освітою.

У ті роки співробітники відділу вивчали топонімію України, тож і тему дисертації новий співробітниця дала відповідну – гідронімія басейну Південного Бугу. Збираючи матеріал, аспірантка часто їздила в експедиції, опитувала місцевих мешканців про топонімічні ландшафти сіл, легенди про заснування їх, історію заселення, поширені прізвиська тощо. Завдяки здібностям і старанності молода дослідниця не тільки успішно захистила дисертацію, а й упевнено здолала шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника. У її тогочасному доробку – книжка «Гідронімія Східного Поділля» (1979), співавторство в колективних монографіях з ономастики, участь в укладанні таких фундаментальних праць, як «Словник гідронімів України» (1979) та «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (1985).

Публікації другої половини 1980-х років засвідчують, що Лариса Терентіївна значно розширює обрії своїх наукових пошуків. Вона зацікавлюється роллю письменників XIX ст. в становленні української літературної мови, зокрема їхньою боротьбою проти спроб звести її до рівня діалекту, мови «для хатнього вжитку». Щоб подолати однобічний розвиток художньої літератури, вивести її з вузького кола селянської проблематики, наші класики не тільки знаходили нові теми та сюжети, а й щедро збагачували палітру виражальних засобів – утворювали нову абстрактну лексику, запозичали західно-європейські слова, освоювали свіжі прийоми образності. Ці процеси простежено в статтях Л. Масенко «Традиції і новаторство в мові як формі художньої культури» (1986), «Антична назва в українській поетичній мові» (1987), «Образ шляху в поезії Тараса Шевченка» (1988), «Бурлеск і початки нової української літературної мови» (1989), «Українсько-російські міжмовні стосунки в добу становлення нової української літератури» (1992). Дослідниці вдалося показати, як майстри пера, розкриваючи творчі можливості української мови, рішучо переорієнтували її з «мови сільської баби» на культурно опрацьовану мову, здатну задовольнити всі головні потреби розвиненого суспільства.

1989 р. на хвилі політики перебудови та гласності Верховна Рада УРСР приймає закон, яким українській мові надано державний статус. Ще за два роки наша країна здобуває віками омріяну незалежність. Мовознавство отримує нові живильні імпульси для розвитку. Науковцям стають доступними видані за кордоном книжки, на яких раніше лежало тавро «ідеологічно шкідливих». Серед них – фундаментальна соціолінгвістична монографія Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (1987). Суспільне становище української мови автор аналізує крізь призму законодавства, освіти, преси, книговидавництва й інших виявів культурного життя, визначає чинники її життєздатності та вразливості, спричинені перемогами й поразками в боротьбі за державність і соборність України.

Пізніше Лариса Терентіївна згадувала, що монографія Ю. Шевельова справила на неї колосальне враження, стала справжнім відкриттям. Виникло бажання продовжити цей напрям: поглиблено дослідити повоєнну мовну політику в УРСР, з'ясувати її механізми та наслідки. Це дало б змогу краще зрозуміти, який мовний спадок отримала незалежна Україна, як сформувалась українсько-російська двомовність і що з нею робити далі.

Роки напруженої праці – і з-під пера дослідниці одна за одною виходять книжки. Новаторські, змістовні, гостроактуальні. Тут і монографії: «Мова і політика» (1999; 2004), «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній» (2001; спільно з Г. Залізняка), «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» (2004), «Суржик: між мовою і язиком» (2011), і підручник для вишів «Нариси з соціо-

лінгвістики» (2010), і науково-популярна книжка «(У)мовна (У)країна» (2007), і збірка історичних документів «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» (2005).

Як ми поведимося в ситуації білінгвізму? Як обираємо мову спілкування? Чи потрібні Україні дві державні мови? Яких помилок припускаються політики в мовному питанні? Що загрожує українській мові нині? Як розширити її соціальну базу? Як повернути їй функціональну повноту? Як передати її нащадкам багатою й повноцінною? Чи може стати нам у пригоді досвід мовно-культурного будівництва інших народів? Ось далеко не повен спектр питань, які Л. Масенко докладно розглядає в цих книжках. Спробуємо коротко окреслити її головні ідеї.

З далекого й недалекого минулого нашій мові дістався важкий колоніальний спадок. Було серйозно підірвано її демографічну потужність, культурний потенціал. Тоталітарна влада не тільки цілеспрямовано звужувала її суспільні функції, а й адміністративно втручалась у внутрішню будову. Вилучення з неї всього відмінного, самобутнього, специфічного мало на меті одне – позбавити її окремишого статусу, звести до рівня місцевої говірки, яка від російської відрізнялася б хіба що деякими звуковими рисами [5, с. 51]. Урок історії очевидний: якщо мова не має державного захисту, вона приречена.

Суржик – ще одне сумнозвісне «досягнення» імперської мовної політики. Л. Масенко витлумачує його як наслідок невдалих спроб носія української мови, переважно вихідця із села, пристосуватися до «городської» мови [3, с. 31]. Коли народ живе у власній державі й спілкується єдиною мовою, міське та сільське мовлення взаємодіють природно й гармонійно. Коли ж народ потрапляє в колоніальну залежність, у містах мало-помалу вкорінюється мова завойовників, а природна взаємодія міського та сільського мовлення неминуче порушується. Саме це й відбувалося в Україні, починаючи з XVIII ст.: спершу на Лівобережжі, потім на Правобережжі, врешті й у Західній Україні. «...Витворений у надрах імперії мовний бар'єр між українським містом і селом перетворив міські центри підросійської України, з Києвом включно, на провінцію Москви, викривив почуття національної ідентичності, що послабило до критичної межі почуття національної солідарності в українському соціумі» [3, с. 35–36].

Надії на те, що зі здобуттям незалежності українська мова швидко скине вериги минулого, виявилися надто оптимістичними. Хоч деякі процеси й удалося запустити у зворотному напрямі, мовна ситуація в країні ще дуже далека від бажаної. «Масова двомовність українців, – пише Л. Масенко, – є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалася від української до російської одномовності. Здобуття державою незалежності зупинило рух десь на середині відстані між

супротивними берегами. У цій непевній і хиткій позиції ми лишаємось і досі» [4, с. 5].

Нестійка рівновага, хистка двомовність, конкуренція мов – саме ці поняття характеризують нинішню мовну ситуацію. А такий стан не може тривати довго. Зарубіжна соціолінгвістика невідпорно довела: «Кожна спільнота – чи то сільська громада, чи населення мегаполісу, чи об'єднання громадян у межах держави – завжди тяжіє до одномовності» [4, с. 71]. П'ять років тому Лариса Терентіївна попереджала: нинішня двомовність завершиться або перемогою однієї з мов, або розпадом країни на мовному ґрунті. При цьому перемога російської мови означатиме й розпад держави, реінтеграцію окремих регіонів України з Російською Федерацією [1, с. 5]. Трагічні події в Криму та на Донеччині довели, що прогноз цей виявився абсолютно точним.

За всі 25 років незалежності в нас практично не було чіткої та зрозумілої мовної політики. А відсутність мовної політики, за словами Л. Масенко, це теж політика. Політика, яка підтримує мову із сильнішими комунікативними позиціями. То чи варто дивуватися, що російська досі зберігає панівні позиції у ЗМІ, масовій культурі, сфері розваг? І що великі українські міста дотепер лишаються потужними осередками зросійщування?

У часи недоброї пам'яті попереднього президента проросійські сили, покликаючись на Європейську хартію регіональних мов, були спроби протягти через Верховну Раду законопроект «Про засади державної мовної політики» (літо 2012 р.). Він, нагадаємо, впроваджував поняття регіональної мови, наділяючи її правами державної. Фактично це означало можливість використовувати її *замість* державної. Отак по-крутіїському російська набувала прав другої державної мови в половині областей, а українська, по суті, ставала необов'язковою.

У той напружений період Л. Масенко виступила чи не найбільш принциповим і фаховим критиком законопроекту. Ще раніше вона заявляла, що в Хартії «індивідуальне право людини на мовно-культурну самоідентифікацію вступає в суперечність із колективним правом націй на самоствердження» [2, с. 12]. В Україні, яка пережила потужну кількасотрічну русифікацію, поняття «національна більшість» і «мовна більшість» аж ніяк не збігаються. Тим-то застосування Хартії в наших умовах призведе до результату, абсолютно протилежного декларованому у ній цілям. А саме: державна мова, яка після недавнього здобуття цього статусу ще не встигла надійно закріпитися в більшості комунікативних сфер, і далі витіснятиметься мовою колишньої метрополії («меншинною мовою»). Хартія та базований на ній закон не тільки не сприятимуть гармонізації міжмовних стосунків в Україні, а й загрожуватимуть повноцінному побутуванню державної мови.

Попри відчайдушні протести, скандальний закон був ухвалений Верховною Радою. Але не був схвалений суспільством. Після Революції гідності стало зрозуміло, що скасування його – лише справа часу.

Неправильно гадати, ніби критичний струмінь – основний у соціолінгвістичному доробку ювілярки. У її працях знаходимо й широку позитивну програму мовної політики, цілісну, далекоюсяжну стратегію розвитку української мови. Яка головна мета? Хоч державний статус нашої мови й закріплено в Конституції, це ще не означає, що його втілено на практиці. Наразі між де-юре і де-факто глибочіє прірва. Треба зробити так, закликає Лариса Терентіївна, щоб функціональний статус української мови фактично відповідав її законодавчому статусу як єдиної державної і мови міжнаціонального спілкування на теренах України.

Що для цього треба робити? У програмі Л. Масенко я виділив би кілька ключових пунктів.

1. Забезпечити державний статус української мови нереально без суворого *контролю за виконанням мовного законодавства*. Відповідні функції має взяти на себе спеціальна урядова структура з відділеннями на місцях. За дотримання мовного законодавства – заохочення, за порушення – штраф.

2. Мова стає престижною, коли несе в собі потужний культурно-інформаційний потенціал. Отже, потрібна цілеспрямована *розбудова українськомовного середовища*, політика протегування державній мові, зокрема через спеціальні пільги і квоти. У великих містах доцільно відкрити центри сучасної культури з виключно українськомовним спілкуванням. Бо середовища одномовців – це ті bastiони, які надійно оберігають рідну мову в ситуації масової двомовності.

3. *Мовне виховання* має на меті сформувати таку особистість, яка не зречеться рідної мови навіть за несприятливих обставин. Якщо носіїв української мови, котрі не переходять у спілкуванні з іншими на російську, дедалі більшатиме, то це засвідчить успішність мовного виховання. Це означатиме, що вдалося зупинити розкручений маховик русифікації й запустити двомовний розвиток країни у зворотному напрямі.

4. Успішне мовне відродження неможливе без *національної еліти*. Саме вона розробляє мовну політику, організовує опір чужим мовно-культурним впливам, слугує живим прикладом шанобливого ставлення до мови. Сформування патріотичної національної еліти (справжньої, а не фіктивної) – наше нагальне завдання.

На підставі світового досвіду дослідниця зробила важливий висновок про те, що мовно-культурний чинник є вирішальним у становленні національних держав. Думаю, слушною є і зворотна закономірність: доля нашої мови залежатиме від того, в якому стані в найближчі десятиліття перебуватиме наша держава. Якщо Україна стане сильною, успішною та квітучою, то й мова українська стане такою ж – сильною, успішною, квітучою, престижною, розвиненою та сучасною.

Приємно, що виступи Лариси Терентіївни не лишаються самотнім голосом у пустелі. Наші успіхи на «мовному фронті», хай не такі тріумфальні,

а все ж безперечні. На вулицях столиці дедалі частіше чуємо українське слово, що приємно – з уст дітей і молоді. Не знати української мови сьогодні стає вже соромно. Переважна більшість українців і чимало наших російськомовних співгромадян вважають, що вона має лишатися єдиною державною мовою. Схоже, в багатьох визріла внутрішня готовність послуговуватися нею скрізь і завжди, не лише на роботі, а й у повсякденному житті.

Новим прогресивним явищем в Україні став мовний активізм – суспільний рух за дотримання мовного законодавства. Ми заявляємо про своє право чути рідну мову в крамницях і лікарнях. Нам потрібні рідномовні радіо й телебачення. Прагнемо читати книжки, газети, часописи українською. Хочемо відвідувати українськомовні сайти. «Ми не просимо. Ми вимагаємо!» – ось те гасло, під яким нині мова наша впевнено крокує великими містами України. І хоч роботи ще непочатий край (Схід, Південь), перші успіхи надихають.

Нині парламент розглядає проект нового закону про державну мову, покликаний значно посилити її позиції. Ідеї, які Л. Масенко так довго виношувала й так невтомно пропагувала, сьогодні знаходять своє законодавче втілення, а завтра, сподіваюся, втіляться де-факто. Вірю, в недалекому майбутньому справдиться ще одна заповітна мрія Лариси Терентіївни – з'явиться в Україні нова еліта, для якої національні ідеали та цінності будуть вищими за прагнення використовувати владу лише задля особистого збагачення.

Розголосу ідей дослідниці неабияк сприяє її активна громадянська позиція. Вона постійна учасниця теле- й радіопередач, бажана авторка в пресі,

очікувана гостя в студентських аудиторіях, часта доповідачка на різноманітних наукових зібраннях. Змістовні, пристрасні, переконливі виступи прославили її ім'я в усіх куточках України. Популярності її публікаціям додає відточений літературний стиль, уміння гостро поставити проблему, глибоко розкрити тему, чітко розставити акценти, розповісти про складні наукові матерії просто і ясно (навіть для негуманітаріїв).

А ще вона талановитий педагог. Уже понад 20 років викладає соціолінгвістику: спершу в Шевченківському університеті, а з 2001 р. – у Києво-Могилянській академії. Студентство охоче відвідує її лекції. Молодь, вважає Л. Масенко, набагато краще, ніж старші люди, сприймає новачки, і це добре, бо тільки так розвивається суспільство. Своїх підопічних професорка заохочує до творчого пошуку, багатьом відкриває шлях у велику науку. А вони цінують її за доброзичливість, дружню підтримку, готовість до співпраці. Не сумніваюся, що добірні зерна, якими Лариса Терентіївна засіяла ріллю нашої соціолінгвістики, виростуть ваговитим колоссям у поколіннях майбутніх дослідників і лицарів української мови.

Сьогодні ювілярка перебуває в чудовій науковій формі. Спокій і відпочинок – не для неї. Є ще багато сміливих задумів, замислених, але не втілених ідей. Цими днями виходить нова її монографія – «Мова радянського тоталітаризму». Побажаємо ж книжці короткого шляху до читача, а її авторці – доброго здоров'я, погідних днів у житті, невичерпної наснаги та нових наукових звершень задля успішної розбудови Української держави, щасливого майбуття українського народу і його незнищенної мови.

Література

1. Масенко Л. Війна мов. За ким перемога? / Л. Масенко // День. – 2012. – 3 лип. (№ 112).
2. Масенко Л. Законопроект «Про мови в Україні»: погляд лінгвіста / Л. Масенко // Дзеркало тижня. – 2010. – 18–24 верес. (№ 34).
3. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. – 2-ге вид., доп. – К.: Соняшник, 2004.
4. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний

вимір / Л. Масенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2004.

5. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Л. Масенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010.

6. Соціолінгвіст Лариса Масенко: «Те, що написано в підручнику – не істина в останній інстанції» [інтерв'ю взяли П. Горак, А. Загребельна]. – URL: chasipodii.net/article/12587/ (21.11.2013).

Вельмишановна Ларисо Терентіївно!

Разом із нашими численними читачами сердечно вітаємо Вас зі світлим ювілеєм!

Високо поцінуюючи Ваш блискучий талант науковця, педагога, захоплюючись Вашою активною громадянською позицією і принциповістю в обстоюванні й захисті рідної мови, схилиючись перед Вашими людськими чеснотами, зичимо невичерпної снаги і натхнення – на многії і благії літа!

Колектив редакції «Дивослова»